

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

WAR OF LALI AND LAK TRIBES**لالیاں لکاں دی وار****Abstract**

Mian Jhulli belonged to the second half of the eighteenth century. He developed his taste for Punjabi poetry, benefitting from the company of Mian Siddique Lali. He wrote about two prominent tribes of the Kirana region. His legendary epic was titled, "Lalian Lakkan di Var". His "Var" can declared as an improtant contribution to the genre in the eighteenth century poetry. His poetry bore a great testimony to the fact that Punjabi poetry was a living reality in that period. The people used to listen poetry and appreciate it with a great deal of enthusiasm. His poetry also highlighted the rule of poet "Var" in upholding values like truth and justice commitment to these values added a sense of honour and stature of the poet.

Keywords: Var, Region, Poet, Eighteenth Century, Honour

میاں جھلی ہوراں دا اصل ناں محمد بوٹا تے پیوداناں اسلام ہا۔ اوہ موضوع لالیاں، ضلع چنیوٹ دے جم پل

بان۔ اوہناں دے دوئے بھراداناں میاں دارابا۔ میاں جھلی ہوراں دا ہکو پتر امیر ہاتے اوہدا پتر لدھا۔ لدھے دے پتر داناں خان ہا۔ خان دی اولاد کا ئی ناہی۔ اوہناں دے بھرادارے دی اولاد ہن لالیاں شہر وچ وسدی اے۔ ایہہ وڑھی وسب وچ جھلی دارے کیاں دے ناں نال مشہور اے۔ میاں عبداللہ ہوریں جیہڑے میاں دارادی اولاد وچوں چھیویں پیرھی ہن اوہناں موجب:

”میاں جھلی ہوریں کچھ چڑھی بالا راجا وی رہے۔ اوس زمانے بھٹھی وچ میاں یارشاہ اللہ دا ولی ہو یا ہے۔ اوہ گا بلیں بہوں کڈھدا ہا۔ میاں جھلی اکھیا، پیر یارشاہ غیر تھیں کوئی نہیوں چھوڈیا۔ کدی روزہ رکھیں زبان دا، روہ پر بت تیتھوں ڈردے۔ میاں جھلی سرتے پگڑے، ہتھ وچ کھونڈ اتے موڈھے اتے ساڑھی رکھدا ہا۔ مینیں یارشاہ آکھیا، توہیں میری گا بل روکی ہے۔ میں تیری جھلی مشہور کر چھڈی ہے۔ موضع بھٹھی ہالا راجا، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ وچ ہک کھوہ میرو آلاسد بندا ہا۔ جھلی دے گیاں جھلی آلا مشہور ہو گیا۔“ (1)

اوہ محمد بوٹا دے اصلی ناں وی تھاویں میاں جھلی دے ناں نال مشہور ہن۔ میاں جھلی ہوراں دی جنم تھاں لالیاں بارے روایت اے کہ لالیاں پنڈ دانیہہ پتھر میاں محمد صدیق لالی ہوراں رکھیا۔ روایت داسوما میاں محمد علی محمد لالی ہوراں دا ایہہ شعر ہے:

صدی ہجری بارھویں والا پہلا سال سی چڑھیا

بنیادی پتھر شہر لالیاں دا اپنی ہتھیں دھریا (2)

شعر موجب تاں 1690ء/1101ھ لالیاں دی بنیاد ستارھویں صدی دے اخیر لے دہاکے رکھی گئی۔ برعظیم دے ویسی، تاریخی تے معاشی جیون اتے ڈونگھے پرچھوایں بلداں والے کھوہ (Persian wheel) دے ہن۔ بھوایں برعظیم وچ ایہہ ٹیکنالوجی ترک حکمراناں راہیں ای آگئی ہا، ستارھویں صدی عیسوی وچ ساندل بار تے کڑانا بار وچ ایہد اورتار عام ہو یا۔ اے بھل اے کہ ترکاں دے آون نال برعظیم دیو اسی کھوہاں توں واقف ہوئے۔ زمین پٹھ پانی ہون توں تاں جی لکھاں سالاں توں جانو ہاتے ہزاراں سالاں توں اتھے کھوہاں دی ہوند ہڑپا، مونہ جوڈو وچ

دیکھی جاسکدی اے۔ ترکاں دے آون نال برعظیم دے واسی بلداں دے کھوہیاں چرخی والے کھوہ دی ”ٹیکنالوجی“ توں جانو ہوئے زرعی پیداوار وچ وادھا ہويا۔ واسی دریاواں دے کنڈھیاں توں اُٹھ کے اجیہی تھاہرے کھوہ کھٹ رہے ہاں جتھے تھلواں پانی مٹھا ہا۔ بلداں والے کھوہ بار دے وسیب اُتے ایہہ اثر کھتیا کہ ہن بار واسیاں اپنے پکے ٹھکانے بناوئے شروع کردتے۔ بلداں والے کھوہ دے نال انج نہیں ہويا کہ دیسی قبیلیاں پشتو پالنے چھڈ دتے ہن۔ کھلیاں چرائیاں دے نال کھوہاں پاروں واہی رزق دانواں وسیلہ بنی۔ نویں وسیلے پاروں مغل شاہی دے کارندے ماملا اُگاڑن باریں وچ آوندے۔ انج اوہناں دی باریں اُتے سیاسی پکڑ وچ مضبوطی آئی۔ ستارھویں صدی عیسوی وچ لالیاں دے گوانڈھی قبیلیاں دا بلداں والے کھوہ بارے کیہ دیہار ہا، ستارھویں صدی عیسوی وچ مغل نواب موہرے چدھر قبیلے دے سرداراں دے وچارنیں:

”نواب صاحب! تروٹاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔ او دوں کڑا نا حدتے

ہے ایدوں سلیمان حدتے ہے۔ توں سردار ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔

آباد کر لئے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں منگد اہے؟“۔ (3)

ستارھویں صدی عیسوی وچ چدھر قبیلہ کھوہ کٹوان وچ کیوں رجھیا ہو یا با ایہد اویر واو کیکھو:

”ایتھے ایہناں جھلاریں، کھوہ بناوئے شروع کردتے۔ فتح خان تے نورا،

سلیم (سے + م) دا پتریر ہان۔۔۔ نورا دریا ٹپیا، آیا منگلینی۔ اگانہ ماہنی

سیال، چدھر اُکٹھے۔ پھنڈریں پنیاں ہوون۔ کمیں کھوہ پئے بنین تے کم

شروع“۔ (4)

کڑا نا بار دا واسی لالیاں دا ڈوآ گوانڈھی قبیلہ رانجھا ہے۔ ستارھویں صدی دے سرکڈھویں پنجابی شاعر حافظ برخوردار ہوراں بھاریں رمزالی نال کھوہ وگن داویر وا دتا۔ ایس توں ہک گل نظر بندی اے کہ او دوں بلداں والے کھوہ دی ٹیکنالوجی کڑا نا بار دے واسیاں کان اوپری ناہی:

مرزا چکھدا حافظا کیوں کھلا دلگیر

چنے نی آہمو سامنے کانجن سدھی تیر

کانجن ودھا مکڑے، مکڑے ونھ گیا تیر

بھرونی وچاری کیہ کرے، دُھنی وگدا نیر (5)

ستارھویں صدی عیسوی وچ لالی قبیلے دامیاں محمد صدیق لالی ہوراں دے اکھن تے بلداں والا کھوہ کھٹ کے واسیوں کرنا کوئی انہونی گل نہیں۔ لالیاں دالالی قبیلے دے پنڈاں دے دُھن وچ ہوون پاروں پہلاں کھوہ تے وت پنڈ دا فطری ارتقا ہویا۔ انگریزی راج سے ریلوے اسٹیشن مگروں سرگودھا فیصل آباد روڈ پاروں ایہدی اہمیت ہور ودھی۔ میاں عبداللہ ہوراں دا وچا رکہ میاں جھلی ہوریں لالیاں وچ جے، ایہہ سچی تے کھری گل اے۔ میاں عبداللہ ہوراں موجب اوہ نکی عمرے میاں محمد صدیق لالی ہوراں کول آندے جاندے ہان تے ’سپراواں دا اُماہ‘ شوق نال پڑھدے ہان، جیہنوں سن کے میہیں ہوریں خوش تھیندے ہان۔ میاں عبداللہ ہوراں دیاں معلوماتاں اوہناں نوں شاعری دا شوق میاں محمد صدیق لالی ہوراں دی سنگت توں لگا۔ اُماہیاں مدحاں اج وی درباراں اُتے گا کے پڑھیاں جاندیاں ہن اوہناں دی پڑھنت دا ہک خاص انداز اے۔ جدوں میہیں محمد صدیق ہوریں کسے بال دے مونہوں اپنی شاعری سندے تاں اوہناں نوں خوشی ہوندی۔ لالی قبیلہ سپرا قبیلے دی ہک ذیلی شاخ یاں گوت اے تے چنھاں وسیب وچ کئی سپرا ولی اللہ مشہور ہوئے۔ شاہ حسین دے مرشد شاہ بہلول دریائی داناں جانوں اے۔ میاں محمد صدیق لالی ہوراں وڈ کے بزرگاں دی مدح لکھی، جیہڑے وسوں وچ ’’سپراواں دا اُماہ‘‘ دے ناں نال مشہور اے۔ ریاض احمد شاہ ہوراں ایہدا سراواں ’’سپراولی‘‘ دتا:

سپرا	ملے	بھرا	ملے
غم	دور	ہویا	دل نور
سپراواں	دے	سر	چھتر نبی
ہوئے	بوہتے	کامل	مرد ولی
مخدوم	پنجو،	بہلول	علی
شیخ	حاجی	رب	حضور

غم دُور ہویا دل نور ہویا (6)

ریاض احمد شاہ ہوراں میاں محمد صدیق لالی ہوراں دے وصال دا ورھا 1766ء دسیا اے۔ اوہناں دے ہڈھے وارے میاں جھلی ہوراں دا بالپنا ہوون توں گویڑا اے۔ کہ اوہ 1740ء یاں 1750ء لاگے جے۔ میاں جھلی دی

جیونی بارے ہک ہووڑ ڈھکواں گو بیڑا اے کہ گاجی خان کے لالیاں دا ہک وڈا سردار مہر مگل لالی ہو یا۔ گاجی خان کی سرداری دی پگ پنھن داسا انہویں صدی دا پہال دہا کا اے۔ ایس سے رنجیت سنگھ چنیوٹ تے قبضہ کر لیا اوہدے کارندے چنھاں دریا دے لہندے پاسے دے پنڈاں وچ اپنا عمل دخل ودھیندے پے ہان۔ اور سنگھ فوجدار موضع ولا اُتے قبضہ کر لیا جہدے پاروں مہر مگل اپنے لگدے چتار داسا ہیوال نوں سکھاں بروز جنمیں 3 محرم 1225ھ کو فتح کیتا:

”بہہ کے سا ہیوال وچ، ہتھ مواتے کریساں اگ دے۔“ (7)

سا ہیوال اُتے سکھاں نے 1810ء وچ قبضہ کیتا مہر مگل دے دل وچ آس دا ڈیو اتا ہیں بلیا کہ اوہدی دھردے سردار فتح خان بلوچ توں مدد منگی جاسکدی۔ لالیاں لکاں دیاں لڑائیاں دے اخیر لے یدھاں سے جدوں باقی لالی لکاں اُتے دھاوا کرن کان اُسارا اُسریندے ہن تاں مہر مگل لالی دے پپو مہر محمد یار لالی نوں وی ونگار دے ہن تے اوہ آہدا:

”میتھے مگل گلام ہین نکڑے، ہک مہمند سوگات۔“ (8)

مہر مگل دا بالینے پاروں لکاں دیاں لڑائیاں وچ سیر نہ گھنتا تے انہویں صدی دے مڈھلے دہا کے سرداری دی پگ دا پتہ لگا کہ لکاں تے لالیاں دیاں لڑائیاں اٹھارھویں صدی دے اخیر لے دہا کے مک گنیاں۔ میاں جھلی دا لڑائیاں دی وار گھرن توں سٹا کہ اوہناں دا جیون اٹھارھویں صدی دے دوئے ادھ وچ بیتیا ہوسی۔ میاں جھلی ہوراں دی جیونی بارے ”لالیاں لکاں دی وار“ دی ہک تک دس دی اے کہ اوہناں نوں روحانی عقیدت حضرت شیخ اسماعیل بخاری ہوراں دے نال ہا، جو لو کائی وچ شیخ سہائل دے نال مشہور ہن۔ حضرت شاہ اسماعیل بخاری ساری عمرے فقر دی دولت ونڈی اوہناں دی اولاد دی سورم گتی والی راہے نہ پئی۔ میاں جھلی ہوراں اپنے آپ نوں حضرت شاہ اسماعیل بخاری دا ڈھڈھی آکھ کے روحانی عقیدت دا اظہار کیتا۔ جھلی دا لکھیا اُماہ اے کہ:

”ٹاہلی شیخ سہائل آن، جو ملتان منارا

عجبت چندے جیونا، فتح شاہ بڑا بخارا

عرش کی گھوڑی، چڑھن طبل باج مرگے مرگائیاں

بولن تاں بہت سواد

پرتو لگے تاں پیر سیا پے، اکبر توں دھی منگی آ،

کیہ ہوندا گودھ نیارا

نیوندے نی سارے چک، اکبر آن ملیا وچارا
دین کی لگی چوکھنڈی، نور کا لگا دروازہ

دم پیر مخدوم جہانیاں، پیر بالا راجا“ (9)

میاں جھلی دی لکھی ”لالیاں دی وار“ تے ”اُماہ شیخ سہائل“ ای اوہناں دی نابری کول محفوظ ہن۔ شاعری بارے کائی جانکاری نہیں اوہناں شاعری وچ جھلی، ڈھڈھی تے میر دا تخلص ورتیا۔ وار وچ مہر لال، جیون دالالی موضع جبانہ، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ کڑانا بار وچوں مہر باقر لک وڈی آہلی، ضلع سرگودھا دیاں جھیں مار لیندا ہے۔ محمد یار لک ساکن سکسیر والا، ضلع سرگودھا لالیاں کول جھیں کان میلا اساڈا پرانا سا ننگا ہے۔ اوہدا بھرم رکھ دیاں آپت وچ تلوار نہ گھتتے۔ پڑھیں وچ گلاں ہون دیاں لالیاں تے لکاں دے بلارے ہوویندے محمد یار لک گھر پرت گیا مہیں مراد لالی نوں مندی لگی۔ لک قبیلے دے جی منصوبہ بنا کے آئے تے اوہ رامو آنا، چک نمبر 46 جنوبی ضلع سرگودھا دی لاگی پہاڑی کولوں لالیاں دامال مار لیندے۔ گوش، جیون دا، روشن، لنگاہ داتے ندام تلواریں نال حاکم چسے داموڈھا زخمی کریندے لکاں کولوں منگو کھس لیندے۔ لالیاں دے وسنیک مل بودھر لالی نے مہر سہائل نوں آکھیا کہ کنڈ دے سارے لالی اکٹھے ہو کے لکاں نوں دھاڑ دیوے۔ صلاح کان گوس، جیون دا، روشن، لنگاہ دا، مہمند، اللہ جوئے دا، آہلا، عبدل دا، آہلا صدیق لالی، دولا، رُسودا، ککا، درویش دار ہوکا لالی سد یوے۔ اوہناں مال مارکے آرہن تاں بخشے پھرنے سپر لالیاں دی واہرنوں لککر یا بھاریں احمد نگر، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دا واسی ہا، پر لکاں دادو ہترا ہوون پاروں اوہناں دا واہرو۔ اگوں روشن، لنگاہ داتے مہر سہائل آگو ہوون دا پرتا وادیندے ہن۔ مل بودھر تے ریحانہ ہرل مسوٹھوٹھے نوں تپکاں مریندے تے اوہدی گھوڑی ڈھالئی مسوٹھوٹھانج گیا۔ روشن لالی تے سکھا لک دوویں ہک دوئے دے وارنال گئے سلطان، بھاگو دا حاکم چسے نوں تلوار مارتی تے اگوں اوہ وی تلوار نال زخمی ہویا۔ دولا، رُسودا لالی ہک لک نوں برچھے دے وارنال مار چھڈیا۔ لک قبیلے دے سورے صلاح پگیندے لالیاں پنڈا تے حملہ کیتا اوہناں دے واہرو ڈھول موضع لالیاں والے پاسے وگدے اوہناں دشمن نوں بے ویسریاں کر کے موضع ولا، تحصیل لالیاں اُتے ہلا، دتا لک موضع ولادامنگو مارلتا لالیاں دے واسی پچھوں واہر لے نکلے ایہناں دی ٹکر ماجھی آ لے گھوہ تے ہوندی ہے۔ لک سورے لالیاں دے واہرو ولا قبیلے دے چالھی بندے قتل کردتے۔ آہلا تے مہارا لک لال جیون دے لالی نوں

تلواریں نال مارچھڈیا۔ ایہو لالی جیہدے پاروں لالیاں تے لکاں داویر شروع تھیا۔ پناہ لالی نوں لکاں دی واہر گھیر کے مار دتا برخوردار لالی موضع ولانوں چوہڑ لک تے حاکم تاٹری برچھیاں نال مار دتا چوہڑ لک تے دھیدو راجھا احمد یار لالی موضع ولانوں وی قتل کردتا۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”لالی منصب دار دی اُچے، ماریا لال تے برخوردارے وڈھ تیکیں نیں

گٹھے، پناہ تے احمد یار دی“۔ (10)

سہاگل لالی ویرلین کان لالی قبیلے دی واہر اکٹھی کر کے مگل کی آہلی اُتے دھاوا بول دتا لڑائی وچ سہاگل لالی، برخوردار لالی دے قاتل حاکم ٹاٹری نوں قتل کر کے بدلہ لتا۔ سہاگل لالی ویہت دے سورے محرم گوندل نوں قتل کردتا۔ انج لکاں دی واہر دے دووڈے سورے مک گئے۔ قلندر ہریا لکاں دے واہر و مومنانے گوندل نوں برچھیاں نال زخمی کردتا۔ محرم خان، دُلا، خان دالک، حاکم چپا، ممنا لک، مسوٹھوٹھا، بخش، دو سے دادولا لک، رل کے صلاح پکائی کہ لالی قبیلے اُتے ہلاکیتا ونجے۔ لکاں دی واہر تے پیلووال، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دے کولوں آ کے لالیاں دامال مارلیا۔ لالی قبیلے دے جیاں نے لکاں دی واہر نوں بیری آ لے چک نمبر 44 جنوبی ضلع سرگودھا کول آن ولیا۔ بخش، دو سے دو دولا لک، اگر، پناہ دے لالی نوں سانگ ماری تے اگوں اگر لالی تلوار نال حملہ کردتا۔ دُلا ماچھی، بخش، دو سے دے دو لے لک نوں تپک نال مارچھڈیا۔ میاں مراد لالی، حاکم جے نوں تیر مارے۔ پلو، مینیں خان دا، سہاگل لالی تے دو جے دولت نے لالی تلواریں نال حکم جے دی کہانی مکاچھڈی۔ محرم لک، سہاگل لالی ول پرتیا تے توگ داوار کیتا۔ اتن توڑی ممنا لک، چوہڑ لک تے مسوٹھوٹھا سہاگل لالی نوں نیزیاں تے تلواریں نال مارچھڈیا۔ چکتا لالی، محرم لک اُتے تلوار نال وار کیتا۔ اُتوں حشمت لالی کہانا نیزے نال حملہ کر کے لک نوں مارچھڈیا۔ لالی قبیلے دے سورے مہر سہاگل لالی تے لک قبیلے دے آگو محرم لک دے لڑائی وچ مرن پاروں لڑائی دا انت ہو گیا۔

پرانے سمیاں وچ پنجاب دی تاریخ نہ سانجھے جاون دا ہک وڈا کارن کاغذ دی کمی ہا۔ پرانے ویلیاں وچ کاغذ بہوں مہنگی وست ہا۔ ایہدے تیک رج پتراں تے سوکھے جیاں وی اپڑا ای ہوسکدی۔ وت اتھے تاریخ دا ایہہ دھروہ وی ہو یا کہ صدیاں تیک بدیسی بولیاں دے راج رہے تے دھاڑویاں نوں ادبا گل ای وارا کھاوئی ہا، جیہدے نال اوہناں داراج لمیرا ہو سکے تے دیسی جی دھوناں اُچیاں کر کے جیون دی سدھر نہ کرسکن۔ پنجاب دے مورخ

ڈھاڈھی، بھٹ تے میراٹی کسے وقوعے نوں واردی ہنتر راہیں محفوظ کر لیندے۔ انج سینہ بہ سینہ تاریخ محفوظ ہوندی رہی۔ ابھی پنجاب دے اصل مورخ بان جیہڑے راج بولیاں دے مقابلے تے دھرتی جائیاں دا موقف سامنے لیاوندے۔ وسیب وچ ایہناں شاعراں دا بہوں آدرہا تے ایہناں نوں قومیاں قبیلے دا مورخ نیا ویندا ہا۔ نری اپنی دھردی جس گیری ای ناہی سگلوں شاعر اوہنوں ای نیا ویندا جیہڑا واقعیان نال انصاف کردا۔ جے وادھا گھاٹا کر کے لوبھ پالن دی کوشش کرداتاں لوک مناں وچ تھان نہ بنا سکدا۔ باروچ شاعر دا اُچیرا مقام ہا وسیب اوہنوں منصف آکھ وڈیا وندا۔ میاں جھلی ہوراں نوں منصبی دا چنگی طرح پتہ ہا کہ اوہناں دی شاعری نوں آون والے سمیاں وچ وی گاویا ویسی۔ وارسازاں نال گاویاں جانڈیاں اتے راٹھا چاری تے وسیب ڈیریاں تے بہہ کے شاعری سندے۔ وارکاری دی ریت وچ رچی ہا۔

میاں جھلی ہوراں دے وچاراں راہیں اٹھارھویں صدی دے دُوئے ادھ تیکر پنجابی شاعری زندہ حقیقت وانگلوں وسیب وچ مانی جانڈی ہا۔ شاعر جیوندا جا گدا جی ہا جیہدہ اکم شاعری سنا ونا یاں گا ونا۔ شاعری دے کجھ سونویے وی ہوسن۔ سنویا توں بناں شاعر کلا دا ہنر نہیں وکھاسکدا ڈھاڈھی دے وار پڑھنیاں گا ونا کان داتا ضروری ہا، جیہڑا ایس شاعری دا قدر دان ہا۔ انج سنویاں دے پڑھجھدے تے شاعر اپنا سنہیا دوئیاں تیکر اپڑاندے نیں:

ڈھاڈھی پڑھے ونگاں، اگے داتیاں

ڈھاڈھی گا ونا، اگے داتیاں

سور کے رب رسول نوں، سچ ڈھاڈھی دسے

پڑھ ڈھاڈھی اٹ ویکوڑی، اگے داتیاں (11)

انگریز راج وچ چھاپے خانے آون نال کتاب چھپن تے پڑھن ہاراں تیکر اپڑی۔ کتاب چھپن نال شاعر دی شخصیت تے موجودگی بدل گئی۔ سنویا قاری وچ بدل گیا۔ میاں جھلی دے سمکالی وارث شاہ تیکر ”یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے“ شاعر دی کلامانی جانڈی ہا، پر کلا دازندہ رشتہ بدلن نال پنجابی ادب دارتبہ بدلایا۔ چھاپے خانے آون نال پہلاں پہل پنجابی شاعری وکی تے پڑھی گئی، نویاں نسلاں جیہڑا قاعدہ پڑھ کے آئیاں اوہدے نال پنجابی ادب نال اوہناں دا ساندگا کمزور ہو گیا۔ میاں جھلی ہوراں دے وچاراں توں سچ سبھا دسد اے۔ او دوں تیکر شاعر تے وسیب وچ کارتریڈ نا پئی۔ وارکاریاں تواریخ کاردا ہک وڈا منصب سچیاں ہون دی ہا۔ شاعری دی ایہہ ہنتر تاریخ نوں بیانڈی اے۔ وارکار کولوں وسیب سچ دی منگ کردا ہا۔ بھاویں ہروڈی ٹا بری دے اپنے وارکار ہوندے ہان۔ اوہ دوئیاں قبیلیاں نال

لڑائیاں دیاں ای واراں بناوندے، پر کسے وار کارنوں ایہہ کھل ناہی ہوندی کہ دوئے قبیلیاں دیاں سورمیاں دی سورم گتی توں نچ لاوے۔ شاعر تے وسیب دازندہ رشتہ ہاتاں وت اوہ کوتاہدائیں کھلر ویندی ہوسی۔ انج شاعر نوں نروار کرنا پیندا۔ میاں جھلی ہو ریں بھادیں لالیاں دے جم پل ہان، پراوہناں لک سورمیاں دی سورم گتی نوں وڈیاںیا۔ اوہناں نوں احساس ہا کہ شاعر نے سچ دا منصب ای نبھاونا ہوندا ہے:

میر وی سچ الایاء اگے داتیاں

صدیقا آیا بھیڑتے، سچ آکھ الائی

سچ کہیں میر زادے، اگے داتیاں (12)

وار ریت دے زوال دیاں جڑھاں انگریز راج وچ ای ہن۔ گورے نے پنجاب نال انیاں کیتا کہ قبضے مگروں انگریزی تے اُردو تعلیمی بولیاں بنا دتیاں۔ اوہنے ماں بولی راہیں اُڈھلی تعلیم دا حق ہندوستان دے دوئے صوبیاں نوں دتا، پر پنجاب وچ پرائمری پدھر اُتے پنجابی دی تھاویں اُردو لاگو کردتی۔ ایس دوئی سٹ پنجابیاں نوں ہولی ہولی ریت تے سنجاپ توں دُور کردتا۔ گورے توں ودھ ایہہ گر کون جاندا ہا کہ نوکرنوں روٹی دیو پر پچھان نہ دیو۔ جے پچھان دیو تے روٹی نہ دیو۔ پنجابیاں نوں روٹی لہھی پر پچھان دا گھٹ بھر چھڈیا۔ شاہی و بہار وچ قدم جماون تے ”ترقی“ واسطے ابھی دوویں زباناں ذریعہ بن گئیاں اُتلے میل دے جیاں انگریزی نال سانگا جوڑیا اوہناں واسطے وکھرے سکول کالج کھلے۔ پنجاب دا وچلا میل انگریزی والی پوڑی نہ چڑھ سکیا تاں اوہناں اُردو نوں اپنی عظمت دا نشان من لیا۔ جتھے نابریاں دے آگو پہلاں اپنی تاریخ تے مان کر دے ہان، ہن اوہناں نوں ڈھا ڈھی تے بھٹ دُکھن لگ پئے۔ میلاں دی ہوندتاں ایسے وچ ہے کہ اپنے آپ نوں وسارن تے گورے بن بہن۔ جیہڑا ہوندنوں جتنا گھوردا سائیاں دیاں نظراں وچ اتنا ای وڈپ دا حقدار ہوندا۔ کچھ توں چوک چھڈاؤن والے دیسی ”گوریاں“ نوں جے کوئی میراثی کچھو کڑیا دلا نداتاں اوہناں نوں باؤ پنے اُتے سٹ وجدی دسدی۔ ایس کلانوں تھا پڑن والے جدوں کنی کتر اون لگدے تاں تاریخ دا بہوں سارا ورثہ ضائع ہون لگا۔

انگریز راج وچ زمین نوں ذاتی ملکیت قرار دتا۔ زمینداراں دیاں اگلیاں پیڑھیاں زمین دی تقسیم در تقسیم نال معاشی مرتبہ برقرار نہ رکھ سکیاں۔ پہلاں زمیندار دی ڈھا ڈھیاں، بھٹاں تے میراثیاں دے خانداناں کولوں اپنے

وڈ کیاں دے کارنامے سندے تے اوہدے بدلے اپنی سیوا کردے جیہدے نال اوہناں دا جیون داٹورا ٹریا رہندا۔ اج زمینداراں دے وی ایچھے حالات ناہن کہ اوہ کسے ٹابری نوں پال سکے۔ انج ایہناں کلاکاراں دیاں انگلیاں پیڑھیاں دا جیون چنگا بھلا اوکھا ہو گیا تے اوہناں دے وڈ کیاں دے شعری ورثے نال دلچسپی مکدی گئی۔ زمیندار ٹا بریاں اندر معاشی، وسیبی تے لسانی تبدیلیاں پاروں وارکاروسوں وچ پینے ہوندے گئے تے اوہناں نوں ایہہ پچھان نموشی لگن لگی۔ وسیب وچ جمن والے احساس کمتری دے دوہرے عمل پاروں پنجاب دی تاریخ دے بھرے بھنڈارون پچھانے ای رہ گئے۔

حوالے

- 1- Abdullah Mirasi, Gal Bat, Mozia Lalian, Tehsil Lalian, Zila Chiniot, December 28, 2003
- 2- Mian Muhammad Ali Muhammad Lali, (Murattab), Maqalate Lali, Lalian: Khalil Book Depot, 2003, P:1
- 3- Saeed Bhutta, (Murattab), Dais Dian Vaaran, Pehli Jild, Lahore: Pilac, 2007, P:40
- 4- Saeed Bhutta, (Murattab), Bar Kehani, Lahore: Sanjh, 2011, P:62.
5. Berkhurdar, Qissa Sahiban, Sodhan har, Mushtaq Sufi, Saeed Bhutta, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2015, P:97
- 6- Muhammad Siddique Lali, Kulyate Lali, Sodhi, Riaz Ahmad Shad, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1982, P:200
- 7- Mir Moazzam, Mehr Mugal Di Var, Register 1 Mamlooka Choghta Khan, Pipple Bhutta, Tehsil Lalian, Zila Chiniot
- 8- Mian Jhulli, Lalian Lakkan Di Var, Un Chhapi, Mamlooka Saeed Bhutta, Shoaba Punjabi, GCU Lahore
- 9- Mian Abdullah Mirasi, Gal Bat
- 10- Mian Jhulli, Lalian Lakkan Di Var
- 11- Ibid
- 12- Ibid